

Laetitia Aarnink

BARMHARTIGHEID
WERKT IN HET VERBORGENE

Titus Brandsma Lezing
11 mei 2012

BARMHARTIGHEID WERKT IN HET VERBORGENE

Titus Brandsma Lezing – 11 mei 2012

Door Laetitia Aarnink

Inleiding

Vanmiddag zijn we hier bijeen in de St. Stevenskerk, de oudste middeleeuwse parochiekerk van Nijmegen. Rond deze kerk bevindt zich tot op de dag van vandaag een netwerk van gasjes, steegjes, straten, hofjes en oude gebouwen die verwijzen naar een ooit bloeiend kloosterleven. Het is te horen in namen als Nonnenplaats, Nonnenstraat, Nonnendaalseweg, Begijnenstraat, Klein Mariënborg, Mariënborgsestraat, St. Anthoniusplaats, Kartuizerhof. Met de komst van de Reformatie verdwijnt gaandeweg het kloosterleven uit de stad om na eeuwen van afwezigheid begin negentiende eeuw opnieuw terug te keren. Op verzoek van het R.K. Armbestuur komen in 1829 drie zusters van JMJ vanuit Amersfoort naar Nijmegen om er de eerste katholieke armenschool voor meisjes op te starten. Zij vestigen zich in een woonhuis aan de Oude Varkensmarkt. In vier kamertjes op de begane grond houden zij school en 's avonds trekken ze naar boven om op de zolder te gaan slapen. Voor hun inkomsten waren ze afhankelijk van giften van enkele vermogende katholieken hier in de stad.

De stichting van de school had heel wat voeten in aarde omdat het gemeentebestuur het R.K. Armbestuur niet als partij op onderwijsgebied erkende. In 1843 stichten de Zusters van Liefde uit Tilburg een armenschool voor meisjes aan de Houtmarkt en ook zij ondervinden dezelfde problemen met het gemeentebestuur. In 1848 volgen de Dominicanessen van Neerbosch en in 1875 de Ursulinen, gevlucht uit Duitsland. Pas in 1877 lukt het het R.K. Armbestuur om de Broeders van Maastricht naar Nijmegen te halen, en wordt in een gebouw op Kelfkensbos de eerste katholieke armenschool voor jongens geopend.¹ Na hen vestigen zich nog zo'n twintig verschillende congregaties van zusters en broeders in Nijmegen om het onderwijs, de gezondheidszorg en het maatschappelijk werk op te zetten.

Vanaf 1923 (de stichtingsdatum van de Katholieke Universiteit) vestigen zich nog een groot aantal religieuze instituten in de stad, die naast studie zich bijna allemaal ook bezighouden met het lenigen van maatschappelijke noden in de meest brede zin van het woord. Dit betekent, dat in 150 jaar 78 verschillende ordes en congregaties in Nijmegen hebben gewerkt.² Verborgenen voor de buitenwereld en onder zeer primitieve omstandigheden zijn zij begonnen, maar in loop der jaren zijn zij uitgegroeid tot machtige bolwerken, getuige de vele imposante gebouwen die her en der in de stad verrijzen.

Zoals de middeleeuwse kloosters eens uit het stadsbeeld verdwenen en alleen nog gebouwen en straatnamen verwijzen naar een glorierijk verleden, zo zijn vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw kloostergebouwen verdwenen en verwijzen alleen straatnamen als: Dominicanenstraat, Augustijnenstraat, Achter de Carmel, Kloosterstraat en Kloosterhof nog naar de vroegere bewoners. Wat hier in Nijmegen heeft plaatsgevonden, staat niet op zichzelf, maar is ook gebeurd in Den Bosch, Maastricht, Tilburg, Roosendaal en zoveel andere steden en dorpen in Nederland en België. In een aflevering van *De Katholieke Illustratie* uit 1899 wordt vol trots vermeld dat op de fundamenten van Mariënborg, een middeleeuws Franciscanessenklooster aan de Westwal in Den Bosch, het nieuwe moederhuis van de Zusters van JMJ is gebouwd. Met lovende woorden wordt gezegd: "Wij menen onze lezers een genoegen te doen met in sobere trekken het ontstaan, de ontwikkeling en de bloei van de congregatie te schetsen, die zich voor het onderwijs van de vrouwelijke jeugd in ons vaderland zo'n grote verdiensten heeft verworven". Dat was toen, ruim 110 jaar geleden.

Intussen wordt er nagedacht over een toekomstige bestemming van dit markante gebouw aan de Bossche St. Janssingel.

Wat we zien in gedenkboeken die bij het zoveel jarig bestaan van een instituut verschijnen, in kloostermusea en op tentoonstellingen is een opsomming van liefdewerken, een eindeloze reeks afbeeldingen van moederhuizen en onderhorige huizen, scholen, pensionaten en zorginstellingen, en vooral ook veel foto's van net afgestudeerde leerlingen, groepen pensionaires en verpleegkundigen. Wie onbevangen kijkt, raakt misschien onder de indruk van het vele goeds dat er in 150, 200 jaar tot stand is gebracht. Het is ook veel, maar – zo vraag ik mij af – maakt dat echt zichtbaar wat die ene zuster of die ene broeder/frater veertig, vijftig jaar lang ongezien in het verborgene gedaan heeft: niet omdat het moest, maar omdat ze het niet laten konden zich zelve los in te zetten voor wie nauwelijks of niet gezien werden. Het is de vraag of deze spiritualiteit van barmhartigheid is af te lezen in stenen gebouwen: kapellen, kloosters, scholen, pensionaten en gasthuizen. Een uitzondering op deze opsomming van uiterlijk bereikte resultaten laat de catalogus zien van de tentoonstelling *Vrouwen voor het voetlicht*.³ Zusters, begijnen, kloppen, diaconessen en pastorale werksters kijken je daar onbevangen aan.

Ik wil het onmogelijke wagen: ik wil proberen zichtbaar te maken wat in wezen níet te zien is: namelijk de spiritualiteit van barmhartigheid, of met andere woorden: de spiritualiteit van de actieve religieuzen. Ik ben me er wel pijnlijk van bewust dat met een aantal beoefenaars van deze spiritualiteit veel mis is gegaan, getuige de vele onthullingen met betrekking tot seksueel, gewelds- en machtsmisbruik in de katholieke kerk.

In twee stappen wil ik ingaan op de spiritualiteit van barmhartigheid. Eerst wil ik aandacht besteden aan de thematiek van de verborgenheid Gods: onze God is namelijk een verborgen God. Vervolgens wil ik mij afvragen hoe de barmhartigheid concreet werkt.

Onze God is een verborgen God

In het hart van de Bergrede noemt Matteüs drie vroomheidspraktijken die wezenlijk zijn voor een leven in de geest van Jezus: milddadigheid (aalmoezen geven), bidden en vasten.

“Als je *milddadig* bent, bazuin dat dan niet rond, zoals de schijnheiligen doen in de synagogen en op straat, om door de mensen geprezen te worden. Ik verzeker jullie: zij hebben hun loon al ontvangen. Maar als jullie milddadig zijn, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechterhand doet, opdat je mildheid in het verborgene gebeurt, en jullie Vader, die in het verborgene ziet, zal je ervoor belonen” (Matteüs 6, 2-4).

“En wanneer jullie *bidden*, doe dan niet als de schijnheiligen die graag in de synagogen en op elke straathoek staan te bidden om op te vallen bij de mensen. Ik verzeker jullie: Zij hebben hun loon al ontvangen. Maar als jullie bidden, trek je dan in je huis terug, sluit de deur en bid tot je Vader, die in het verborgene is. En jullie Vader, die in het verborgene ziet, zal je ervoor belonen” (Matteüs 6, 5-6).

“Wanneer jullie *vasten*, zet dan niet zo'n somber gezicht als de schijnheiligen, want zij doen dat om iedereen te laten zien dat ze aan het vasten zijn. Ik verzeker jullie: Zij hebben hun loon al ontvangen. Maar als jullie vasten, was dan je gezicht en wrijf je hoofd in met olie, zodat niemand ziet dat je aan het vasten bent. En jullie Vader, die in het verborgene ziet, zal je ervoor belonen” (Matteüs 6, 6-18).

Drie verschillende praktijken: aalmoezen geven/milddadig zijn, bidden en vasten worden op dezelfde manier besproken. Tot driekeer toe staat er: Gedraag je niet zoals de schijnheiligen, want zij voeren deze praktijken uit om door de mensen gezien en geprezen te worden, maar doe het voor het oog van je Vader die in het verborgene is en in het verborgene ziet. Als je aalmoezen geeft, milddadigheid beoefent, doe het dan zo onopvallend mogelijk. Als je bidt, trek je dan terug in je binnenkamer en als je vast, loop er dan niet mee te koop. Het gaat er niet om, dat de mensen zien hoe vroom je bent, maar om je Vader die in het verborgene ziet, in het verborgene is. Matteüs legt de nadruk op de verborgen aanwezigheid van de Vader, maar legt in de Bergrede niet uit waar de Vader zich dan verborgen houdt.

Toch is het voor ons als hoorders niet onbelangrijk om dat te weten. “Eeuwige God, wij willen U zien. Hoe is uw Naam, waar zijt Gij te vinden?”, bidden de psalmen en bidden wij tot op de dag van vandaag met hen mee. En mystici uit de christelijke traditie houden niet op met telkens andere woorden dezelfde vraag te stellen. “Ik zocht Jou als een ziende blinde”, verzucht Augustinus, “ik zocht Jou buiten mij, en uitgestort als water liep ik van Jou weg en liep verloren tussen zoveel schoonheid die niet Jij is”. Jan van het Kruis vraagt “Waar houdt Je je verborgen?” en Teresa van Avila laat in haar gedicht *Búscate en Mí* (Zoek je zelf in Mij) de Beminde zeggen:

“En mocht je soms niet weten
waar je Mij zult vinden,
dwaal dan niet van hier naar ginds...”

“Meer dan achttien van de achtentwintig jaar,” zegt ze, “heb ik gezocht”.

Wij zijn dus niet de eersten die zich de vraag stellen naar Gods verborgen aanwezigheid. Ik wil mij op deze zoektocht naar ‘de Vader die in het verborgene ziet’ laten leiden door een aantal gidsen die ons misschien aanwijzingen kunnen geven in welke richting wij moeten zoeken.

De eerste die ons misschien een eind op weg zou kunnen helpen vind ik in Jesaja 45. Het Zuidrijk Juda met de bijna onoverwinnelijke vesting Jeruzalem wordt in de zesde eeuw vóór Christus onder de voet gelopen door de wereldmacht van de Babyloniërs. Na een jarenlange belegering neemt Nebudkadnezar in 587 vóór Christus de uitgehongerde stad in. De stad wordt verwoest en in brand gestoken, de tempelschatten geroofd en het volk wordt in ballingschap weggevoerd naar Babylon. Wat niemand ooit had kunnen vermoeden, is

gebeurd: God heeft zijn volk in de steek gelaten. De Klaagliederen zingen over de verlaten stad: “Ach hoe eenzaam is de eens zo volkrijke stad... een weduwe is zij geworden. Luid op schreit zij, iedere nacht, over haar wangen stromen tranen”. De tijd van regelmatige erediensten is voorbij en aan de stromen van Babylon zuchten de ballingen onder het lot dat hen is overkomen. “O God, heidenen drongen in uw domein binnen, ontwijdden de tempel, uw eigendom, ze verwoestten Jeruzalem. Zij gaven de lijken van uw knechten als aas aan de vogels, de dode lichamen werden door wilde dieren opgevreten. Hun bloed is rond Jeruzalem weggestroomd als water. Er was niemand die de doden begroef”, klaagt Psalm 79,1-3.

Uiteengevallen is de eens zo hechte gemeenschap die ver van huis treurt om wat hen is overkomen. Met afgunst zien zij, hoe hun overheersers, de Babyloniërs, hun goden bezingen in groots opgezette vieringen en processies, terwijl de God van hun vaders, die toch een eeuwig verbond met hen heeft gesloten, in alle talen zwijgt en niets van zich laat horen. Integendeel, Hij laat het geweld maar voortduren: “U hebt ons als slachtvee uitgeleverd, ons onder vreemde volkeren verstrooid, U hebt uw volk van de hand gedaan, veel bracht de verkoop u niet op”, klaagt de psalmist in Psalm 44, 12-13. En dan klinkt te midden van al deze ellende onverwacht: “Ik ben Wezer, er is geen andere god, niet één. Ik heb je bij je naam geroepen en je met een erenaam getooid, ofschoon je Me niet kende. Ik ben Wezer, er is geen ander, buiten Mij is er geen andere god” (Jesaja 45, passim).

Na deze Godsspraak roept de balling vol ontzag uit: “Waarlijk, Gij zijt een verborgen God. Gij, God en redder van Israël. Allen die zich vastklampen aan eigen gemaakte beelden, hoe kunstzinnig uitgevoerd ook, moeten zich schamen” (Jesaja 45, 15). “Onwetenden zijn zij die rondlopen, met hun beelden van hout, en bidden tot een god die niemand kan redden” (Jesaja 45, 20). Wezer alleen, Hij is een verborgen God.

“O Gij alles voorbij, hoe U anders noemen?” zou eeuwen later Gregorius van Nazianze uitroepen: in alles voelbaar zijt Gij aanwezig, maar ongrijpbaar voor ieder menselijk denken.

De bidder van Psalm 31 gaat nog een stap verder: hij durft zich in volle overgave blindelings toe te vertrouwen aan God die in het verborgene ziet. Ook hij is er, evenals de balling, niet goed aan toe, en bidt: “Begenadig mij, Wezer, ik heb het benauwd, mijn ogen zijn gezwollen van verdriet, mijn ziel, mijn buik: alles doet mij zeer. Ja, mijn leven eindigt in droefheid, zuchtend slijt ik mijn dagen. Door eigen schuld slinken mijn krachten, tot op mijn botten teer ik weg” (Psalm 31, 10-11). Hij wordt uitgelachen en gehoond, maar terwijl van alle kanten vijandige ogen op hem zijn gericht, bidt hij: “Laat lichten uw gelaat over uw knecht”. Hij bidt tot God die in het verborgene ziet en die zoals hij verderop in de psalm zegt “hem verbergt in het verborgene van zijn gelaat” (Psalm 31, 17;21).

Jesaja komt na een lange weg van twijfelen, klagen en beschuldigen tot de belijdenis: “Ja, waarlijk, U bent een verborgen God”. De bidder van Psalm 31 durft zich zelfs geheel toe te vertrouwen aan een God, die hij weliswaar ook aanroept met “Mijn Rots, mijn Burcht, mijn Vesting bent U”, maar tot wie hij bidt: “Laat lichten uw gelaat over uw knecht” (Psalm 31, 17), dat wil zeggen: laat uw verborgen aanwezigheid over mij komen. Verborgen in de verborgenheid van zijn Gelaat doet het er niet meer toe, hoe mensen naar je kijken: zij weten namelijk niet wat zij zien.

Dat blijkt ook duidelijk uit het visioen van het Laatste Oordeel (Matteüs 25, 31-46). Bekleed met waardigheid en omringd door engelen neemt de Mensenzoon plaats op de troon van zijn heerlijkheid. Hij treedt op als een koning die recht spreekt en oordeelt tussen rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Degenen die rechts staan, de rechtvaardigen, krijgen te horen: “Jullie zijn door mijn Vader gezegend, kom en neem deel aan het koninkrijk dat al sinds de grondvesting van de wereld voor jullie bestemd is”. Degenen die links staan, de onrechtvaardigen, horen de koning zeggen: “Jullie zijn vervloekt, verdwijn uit mijn ogen naar

het eeuwige vuur dat bestemd is voor de duivel en zijn engelen.” De mensen die ge- en veroordeeld worden, wisten niet wat de normen waren waar ze zich aan moesten houden. Nu pas, nu ze hier staan, blijkt dat de rechter zichzelf tot norm stelt. Tot twee keer toe zegt hij: “Ik had honger, ik had dorst, ik had geen dak boven mijn hoofd, ik was naakt, ik was ziek, ik zat in de gevangenis . . .”. De rechtvaardigen hebben zonder dat ze zich er van bewust waren het goede gedaan. De onrechtvaardigen hebben, zonder dat ze dat beseften, het goede niet gedaan. Wat verder opvalt, is dat wat ze hebben gedaan of niet hebben gedaan in geen enkele verhouding staat tot de beloning of de straf die ze er voor krijgen. Omdat je geen beker water hebt gegeven of iemand niet hebt opgenomen in je huis, of een zieke of gevangene niet hebt bezocht, krijg je een levenslange straf. Vergrijp en straf sluiten totaal niet op elkaar aan.

Het verhaal lijkt op een rechtszitting, een oordeel, maar is het eigenlijk helemaal niet. Het houdt ons een spiegel voor en wil ons laten zien, hoe God met mensen omgaat. Wie een arme, een zieke, een gevangene, een medemens in nood ontmoet, weet werkelijk niet wie hij voor zich heeft. Tot zes keer toe staat er: “ik was het . . . : ik had honger, ik had dorst, ik was vreemdeling, ik was naakt, ik was ziek, ik zat in de gevangenis”. God verbergt zich volgens Matteüs in en tussen mensen die je min of meer onverwacht tegen het lijf loopt. Hij is ons rakelings nabij in de beker water en het brood dat gedeeld wordt, in de vijf minuten aandacht, in het mee uithouden van de pijn, of in het mee op weg gaan als iemand de richting kwijt is geraakt. Hilde Kieboom, oprichtster van de Belgische tak van de Sant’Egidio-gemeenschap, zegt in een interview: “Wie een arme voorbijloopt, loopt Christus voorbij” (Trouw, 29 december 2011).

Barmhartigheid werkt wezenlijk in het verborgene

Toch blijft het een merkwaardig gegeven dat in de parabel van Matteüs beide groepen, zowel de rechtvaardigen als de onrechtvaardigen van niets wisten. Waren zij niet op de hoogte van de zin van het helpen en opvangen van de noodlijdende mens? Was hun door de drukte van het bestaan de betekenis van de barmhartigheid ontgaan of waren ze te zeer bezig met of verdiept in andere dingen?

Het kenmerkende van barmhartigheid is juist dat het om onverdeeld-goed-zijn gaat, gunnende liefde. Zoals een kind opgaat in zijn spel en niet hoort of ziet wat er om hem heen gebeurt, of zoals een kunstenaar zich volkomen verliest in zijn werk, zo gaat een barmhartig mens helemaal op in zijn barmhartig-zijn. Hij doet goed zonder te weten voor wie en waarom, en zijn linkerhand weet werkelijk niet wat zijn rechterhand doet. Ongezien, zonder dat dat door wie dan ook gezien wordt, is hij onverdeeld goed. Ouders verzorgen, als vanzelfsprekend, jarenlang thuis hun zwaar gehandicapte zoon of dochter en weten geen antwoord als buitenstaanders hier kritische vragen over stellen. Dat doe je toch gewoon. Het is toch ons kind. Echt geven is niet rationeel of berekenend, maar gewoon blind. De enige mogelijke reactie van buitenstaanders is een houding van verwondering, dat zoveel onverdeelde goedheid tussen mensen mogelijk is.

Alles draait in deze spiritualiteit om het oud-testamentische woord *chesed*, dat heel het veld omvat van gunnende liefde die oprecht vertederd is om de noodlijdende evenmens en zich concretiseert in werken van barmhartigheid.⁴ Ook in het Nieuwe Testament wordt *chesed* het best gekarakteriseerd met woorden als: ‘grenzeloos, mateloos goed’. “Als iemand je op de rechterwang slaat, keer hem dan de linker toe; als iemand je onderkleed van je af wil nemen, geef hem dan ook je bovenkleed; vergeef niet zevenmaal, maar zeventig maal zevenmaal [...]” (Matteüs 5, 39-41; 6, 27; 18, 21-22).

Zo gaan mensen van nature niet met elkaar om: wie wel zo handelt doet meer dan het gewone. De bron van deze overlopende goedheid is volgens de Schrift de barmhartigheid van God zelf, die het laat regenen over goede en slechte mensen (Matteüs 5, 45), die het veldgewas kleedt in pracht en de vogels van de hemel voedt (Matteüs 6, 26-29). In de Veldrede van Lucas staat dan ook centraal: “Wees barmhartig zoals Abba barmhartig is” (Lucas 6, 36) en dat valt volgens Matteüs samen met het einddoel van alle geestelijk leven: “Wees volmaakt zoals jullie hemelse Vader volmaakt is” (Matteüs 5, 48). Deze praktijk van overlopende goedheid voltrekt zich overal waar mensen het niet kunnen laten om goed te doen aan een ander. Zij geschiedt in het verborgene, maar de Vader die in het verborgene ziet, zal het vergelden (Matteüs 6, 4). Het is dan ook niet te verwonderen, dat Meester Eckhart zegt: “Het hoogste werk van God is zijn barmhartigheid. Dit betekent dat God de ziel verplaatst in het hoogste dat zij kan ontvangen: in de wijde, in de zee, in een ondoordringelijke zee. Daar verricht God barmhartigheid”.⁵

Milddadig zijn, bidden en vasten worden in de Bergrede dus gezien als wezenlijk voor een leven in navolging van Jezus, maar bij alle drie vormen van vroomheidsbeleving wordt erbij gezegd: doe het in het verborgene, want je Vader ziet in het verborgene. Dat geldt zoals wij in het voorgaande gezien hebben ook voor de barmhartigheid, het milddadig zijn. Wel komt dan de vraag op: hoe zit het dan met teksten als: “Jullie zijn het zout van de aarde . . ., het licht der wereld . . ., een stad boven op een berg, een lamp op een standaard. Zo moet ook jullie licht stralen voor het oog van de mensen, opdat zij uw goede werken zien en uw Vader verheerlijken die in de hemel is” (Matteüs 5, 13-16). Jullie moeten dus zorgen dat jullie goede werken gezien worden, manifest worden. Dat staat te lezen in Matteüs 5. In het volgende hoofdstuk van de Bergrede staat het tegenovergestelde: “Als je dus een aalmoes geeft, bazuin het dan niet voor je uit, zoals de schijnheiligen doen in de synagoge en op straat, opdat zij door de mensen geprezen worden” (Matteüs 6, 2).

Dat is een moeilijk dilemma: enerzijds laat zĳen als je goed doet/gerechtigheid beoefent en anderzijds: als je iets goeds wil doen, doe het dan in het verbórgene, laat het niet zien.

Bonhoeffer die ook met deze problematiek geworsteld heeft, komt in de wekelijkse discussie-avonden die hij met zijn studenten houdt, tot de volgende overweging. De paradox, iets zichtbaar maken wat niet door de mensen gezien mag worden, is in zijn optiek de kern van de Bergrede:

- De barmhartigheid moet verborgen blijven voor degene die goed doet, die barmhartigheid beoefent, maar mag gezien worden door de andere mensen, “De volgeling van Jezus is in zijn barmhartigheid voor zichzelf verborgen”.⁶ Hij is volledig betrokken, gaat helemaal op in het goed doen zoals een kind in zijn spel opgaat.
- Het zichtbaar handelen is verborgen, omdat het verdwijnt in de mateloze goedheid van het kruis van Christus. Letterlijk schrijft Bonhoeffer: “Als gij het goede doet, laat dan uw linkerhand niet weten wat uw rechterhand doet. Gij moet u van het goede van uzelf niet bewust zijn. Anders is het in feite het goede van uzelf, maar niet het goede van Christus. Het goede van Christus, het goede in de navolging, gebeurt zonder het te weten. Het echte werk van de liefde is altijd het aan mijzelf verborgen werk. Zie toe, dat gij het niet weet! Alleen zo is het het goede van God”.⁷

De geschiedenis van de barmhartigheid, enkele facetten van verborgenheid

De parabel van de barmhartige Samaritaan, die model staat voor de christelijke barmhartigheid, maakt deel uit van een leergesprek dat plaatsvindt tussen Jezus en een wetgeleerde (Lucas 10, 25-37). De vraag waar het gesprek op uitloopt luidt: “Wie is mijn naaste?” Op de vraag van de wetgeleerde antwoordt Jezus met een verhaal, waaruit blijkt dat met naaste niet bedoeld wordt, je naaste familie, je burens of je geloofsgenoten. Het verhaal is bekend. Iemand reist van Jeruzalem naar Jericho en wordt onderweg overvallen door rovers die hem alles afnemen, hem mishandelen en hem halfdood laten liggen. Een priester komt bij de plek aan, staat oog in oog met de halfdode man, maar hij loopt met een boog om hem heen en vervolgt zijn weg. Daarna komt een leviet onverwacht op de plek des onheils aan. Ook hij ziet de man, maar loopt met een boog om hem heen en vervolgt zijn weg. Dan komt een onbekende Samaritaan op zijn tocht langs die plek. Als hij ziet hoe slecht de man er aan toe is, wordt hij tot in zijn ingewanden ontroerd, tot in zijn binnenste bewogen. Het komt niet in hem op om door te lopen. Hij gaat naar de man toe, verbindt zijn wonden, giet er olie en wijn op, tilt hem op zijn eigen rijdier en brengt hem naar de dichtstbijzijnde herberg. Als hij de volgende dag zijn reis wil vervolgen, vraagt hij de herbergier zorg voor hem te dragen. Daarvoor geeft hij hem geld en voor het geval het niet genoeg mocht zijn, belooft hij bij zijn terugkomst de meerkosten te betalen.

De beginvraag was: “Wie is mijn naaste?” En wie is het bijvoorbeeld niet? Je zou naasten moeten kunnen aanwijzen. Jezus keert echter de vraag om. De vraag is niet langer: *Wie is mijn naaste?*, maar: van wie ben *ik* de naaste? Je wordt als het ware tot naaste gemaakt. Op de vraag van Jezus: “Wie van de drie denkt u dat de naaste is van de man die door rovers is overvallen?”, moet de wetgeleerde wel antwoorden: “Degene die hem barmhartigheid bewezen heeft”.

De parabel maakt duidelijk dat een mens onmogelijk onbewogen kan blijven als een ander mens in nood hem aankijkt. De ander raakt mij, doet mij stom staan, ontroert mij tot in mijn ingewanden. Voordat ik er erg in heb, ben ik al gewond tot in mijn binnenste. Levinas zegt over deze authentiek menselijke reactie: “Ik ben blootgesteld aan de ander zonder terughoudendheid en zonder reserve. De passiviteit van zo’n blootstelling aan de ander bestaat niet alleen maar uit bepaalde openingen, waardoor ik de blik of het objectiverend oordeel van de ander onderga. De openheid van het ik dat blootgesteld is aan de ander, is het openbarsten of binnenstebuiten keren van het innerlijk”.¹⁸ De ander die mijn dieper innerlijk aanraakt, kan ik niet uit de weg gaan; ik moet hem gehoor geven, gehoorzamen.

Van de eerste christengemeente uit de Handelingen der Apostelen tot in onze dagen loopt er een rode draad van barmhartigheid. Altijd zijn er mensen en groepen van mensen geweest die in de geest van de navolging van Christus hun leven in dienst stelden van de medemens in nood. Ik beperk mij tot enkele voorbeelden, om aan de hand van die voorbeelden op een aantal aspecten van de barmhartigheid nader in te gaan.

Als eerste voorbeeld noem ik de middeleeuwse afbeeldingen van de werken van barmhartigheid. Het is een schilderij, bestaande uit zeven panelen met als voorstelling ‘De Zeven Werken van Barmhartigheid’. Zij zijn ontstaan tegen het eind van de Middeleeuwen met als doel de vrome gelovige aan te sporen zich te bezinnen op zijn gedrag. De meest bekende afbeelding is die van de Meester van Alkmaar, die zich bevindt in het Amsterdamse Rijksmuseum. Het werk is als het ware een concrete uitwerking van Matteüs 25, 31-46. Op het middelste paneel staat de Mensenzoon afgebeeld, als rechter zetelend op een regenboog. Op dit paneel is ook te zien dat de doden worden begraven. Op de overige zes panelen staat

telkens één van de werken van barmhartigheid afgebeeld. Tegen de achtergrond van een middeleeuwse stad bevinden zich twee groepjes mensen: aan de ene kant enkele welgestelde, rijk geklede mensen en aan de andere kant een grotere groep arme sloebers. Onopvallend, en bijna onzichtbaar staat Jezus tussen hen in. Verscholen tussen zijn lotgenoten staat Hij met hen geduldig zijn beurt af te wachten. De omstanders, de rijken noch de noodlijdenden, maar ook degenen die kijken naar het schilderij, wij dus, hebben in de gaten dat zij met de Mensenzoon van doen hebben. Maar bij nader toezien, blijkt dat Hij, de Mensenzoon, de enige figuur is, die vanuit het schilderij de toeschouwer aankijkt, hem als het ware tot besef wil brengen. De kijker kan niet onbewogen blijven.

In onze tijd vind je dezelfde verborgen aanwezigheid van God uitgedrukt in de spiritualiteit van Moeder Teresa. Zij zegt: “Wanneer ik buiten ben – in het werk of in ontmoeting met mensen – is er een aanwezigheid van iemand die heel nabij leeft – in mijn diepste zelf”.⁹ Toen zij op 11 december 1979 de Nobelprijs voor de Vrede ontving zei zij onder andere: “Jezus maakt zichzelf tot de hongerige, de naakte, de dakloze, de gevangene, de eenzame, de ongewenste, en Hij zegt: Dat heb je voor Mij gedaan¹⁰ [...] Het werk is Gods werk en niet ons werk, daarom moeten we het goed doen. Hoe vaak brengen we niet schade toe aan Gods werk en proberen we de eer voor onszelf te krijgen?”¹¹

In de zeventiende eeuw krijgt de barmhartigheid een nieuwe impuls in de beweging die Vincentius à Paulo op gang brengt. ‘Dochters van Liefde’ noemt hij de groep vrouwen die hij als in een netwerk van liefde om zich heen verzamelt om zo de vele zieken en armen in zijn parochie bij te staan. Nieuw is dat zijn zusters zo maar op straat lopen en de mensen thuis bezoeken. Tot dan toe leven vrouwen die een godgewijd leven willen leiden in de beslotenheid van een slotklooster. Tegenover dit naar binnen gericht kloosterleven wil Vincentius dat zijn zusters zich naar buiten toe bewegen. De huizen en de straten van de stad vormen het centrum van deze nieuwe beweging. Hij is ervan overtuigd dat deze nieuwe vorm van religieus leven niet zijn eigen idee is, maar dat het God zelf is, die deze liefdesstroom in gang heeft gezet. Liefde betekent voor Vincentius barmhartigheid. Hij zegt: “Wij moeten proberen om ons hart te laten vertederen, het gevoelig te maken voor het lijden en de ellende van de ander, en God vragen ons een geest van barmhartigheid te schenken. Wij hebben barmhartigheid broodnodig, omdat we geroepen zijn er overal van te getuigen en alles te doorstaan omwille van haar. De liefde maakt het mogelijk dat we niemand kunnen zien lijden zonder ook met hem mee te lijden. De liefde opent het hart van de een voor de ander en laat hem aanvoelen wat de ander ervaart”.¹² Deze vorm van zelfeloze liefde komt echter niemand aangewaaid en Vincentius is zich er terdege van bewust dat door begeleiding, gezamenlijke gesprekken en conferenties deze houding ingeoeffend zal moeten worden. De barmhartigheid moet als het ware tot een innerlijke houding worden, geïnterioriseerd worden. “Niet door lengte van de tijd beoordeelt men of een dochter waardig is de mooie naam Dochter van Liefde te dragen, maar eerder of zij van binnen bekleed is met dit kleed van de liefde voor God en de naaste”.¹³

Vincentius weet uit ervaring dat zo’n leefwijze niet eenvoudig is. Zijn zusters missen de veilige muren van het slot en zijn altijd blootgesteld aan buiten. Het is mogelijk dat de zusters zich verliezen in het werk, trots zijn op wat ze tot stand brengen, onderweg zich laten afleiden door onbelangrijke dingen. Hij wijst hen erop dat hun gedrag beschoemd moet zijn, ingetogen, en geeft een aantal concrete aanwijzingen: terughoudend zijn in het spreken, niet bij mensen thuis blijven hangen, geen intieme gesprekken voeren, niet stilstaan op straat, geen oogcontact zoeken, terughoudend te zijn, eenvoudige kleding dragen en een eenvoudig kapsel enz.¹⁴ Waar het hem om gaat is: iedere zelfgenoegzaamheid en zelfingenomenheid vermijden, en onbaatzuchtig zijn voor de mens in nood. Hij beseft dat zo’n gedrag op buitenstaanders goed zou kunnen overkomen. Zelf heeft hij gemerkt dat dat bij hem ook zo werkt. Hij zegt:

“Wanneer ik door de stad loop en jullie zie, terwijl jullie mij niet zien, troost het mij altijd enorm, wanneer ik jullie schroom zie”. Terwijl de zusters ongezien en onopvallend hun werk van barmhartigheid verrichten, zijn zij zoals Matteüs in de Bergrede zegt voor anderen als een licht op de kandelaar en een stad op een berg (Matteüs 5, 14-15). Zij hebben het zelf niet in de gaten; zij doen gewoon wat moet gedaan.

Twee eeuwen later, in de negentiende eeuw, zullen honderden nieuwe congregaties van actieve religieuzen, in hun leven direct of indirect door Vincentius geïnspireerd, de barmhartigheid opnieuw gestalte geven. Hoewel Vincentius een niet kloosterlijke vorm van religieus leven voor ogen staat en daar zijn Regel ook op baseert, heeft men toch al gauw de klassieke kloosterlijke gebruiken weer overgenomen. Naar binnen toe leven de leden van deze actieve congregaties een bijna contemplatief leven, met veel koorgebed en meditatie-oefeningen, naar buiten toe zetten zij zich in voor de medemens die er slecht aan toe is. Wat hen bewogen heeft om zich zo zelve-loos in te zetten, is vaak niet te vinden in Regels of Constituties, of in de vele gedenkboeken die met de regelmaat van de klok zijn verschenen bij het 50, 75, 100, of 200-jarig bestaan van een Congregatie, maar is af te lezen in de gegroefde gezichten van hoogbejaarde zusters en broeders die er geen spijt van hebben dat zij ooit voor deze weg van barmhartigheid hebben gekozen. Treffend wordt dit verwoord in het gedicht *Roeping* van Gerard Reve:

Zuster Immaculata die al vier en dertig jaar
verlamde oude mensen wast, in bed verschoont,
en eten voert,
zal nooit haar naam vermeld zien.

Maar elke ongewassen aap die met een bord: dat hij
vóór dit, of tegen dat is, het verkeer verspert,
ziet 's avonds reeds zijn smoel op de tee vee.
Toch goed dat er een God is.¹⁵

Slotbeschouwing – Hoe moet het nu verder?

De armenschooltjes, de armengasthuizen, weeshuizen, pensions voor oude vrouwen en mannen, herstellingsoorden voor longlijders en zwakke kinderen: ze bestaan niet meer. Ze hebben zich ontwikkeld tot grote onderwijsinstituten en zorginstellingen, waarvan enkel nog de namen op de gevels verwijzen naar de pioniers van weleer. Zo staat bijvoorbeeld op de gevel van de basisschool ‘De Driemaster’ in de Nijmeegse wijk Bottendaal met grote letters *JMJ - Mariaschool*. En de katholieke school die tegen de oostzijde van deze kerk leunt aan het St. Stevenskerkhof 37/38, ooit door de Broeders van Maastricht opgericht, heet nog steeds Canisiuschool. De overheid heeft in de loop van de twintigste eeuw de zorg voor het onderwijs, de zieken- en gehandicaptenzorg, en het maatschappelijk werk overgenomen. De vrouwenemancipatie, waar zoveel zusters met name door het onderwijs aan meegewerkt hebben, is behalve in de katholieke kerk, voor een groot deel voltooid.

Al voor de Tweede Wereldoorlog daalt in West-Europa het aantal roepingen voor het kloosterleven, met name voor het actieve religieuze leven. Wie zich in wil zetten voor de noden van de samenleving hoeft hiervoor niet per se de route van het kloosterleven te kiezen; voor een baan in het onderwijs of de verpleging ontvang je gewoon een salaris van de overheid. Wie zich ergens in de wereld wil inzetten voor het opheffen van armoede en onrecht kan ook buiten kerkelijke of kloosterlijke organisaties om uitgezonden worden.

Intussen worden de religieuzen ouder en de kloostergebouwen alsmaar groter voor het steeds kleiner wordende aantal bewoners. Leeg staande ruimtes worden verhuurd aan kerkelijke of maatschappelijk organisaties, aan scholen die extra ruimte zoeken, aan vluchtelingenwerk, aan kunstenaars die atelierruimte zoeken en aan architectenbureaus. Door besturen en hun adviseurs worden er plannen gemaakt voor een toekomstige herbestemming. In samenwerking met de KNR (Konferentie Nederlandse Religieuzen) verschijnen er studies en handleidingen over hoe om te gaan met ‘het religieus erfgoed’, dat wil zeggen met de met leegstand bedreigde kloosterlijke gebouwen en uitgestrekte tuinen.¹⁶ Voor zover het nog niet gebeurd is, worden de archieven in orde gemaakt en overgebracht naar het KAN (Klooster Archieven Nederland) in Sint Agatha, opdat voor het nageslacht bewaard blijft wat met zoveel liefde en inzet in 200 jaar hier in Nederland tot stand is gebracht.

Het bloeiende kloosterleven van actieve religieuzen dat zich uitstreckte tot ver buiten de grenzen is voorbij. Dat is duidelijk in wat we zien, horen en meemaken. Toch vraag ik mij af: Is dit nu wel zo erg? Gaat het wel zo slecht, nu al die grote, prachtige instituten een voor een verdwijnen? Zijn zij niet ten onder gegaan aan hun eigen succes en hebben ze, zoals de Bergrede zegt, hun loon al niet ontvangen? (Matteüs 6, 2).

Als Vincentius in de zeventiende eeuw zijn beweging van barmhartigheid begint, kiest hij voor een radicaal andere vorm van kloosterleven dan men tot dan toe gewend was. Zijn zusters moeten niet in de afzondering van een klooster gaan wonen, maar tussen de armen, in de huizen van de zieken. Geen eigen kapel, geen kloostergang en een eigen cel om je in terug te trekken, maar gewoon leven waar de armen wonen. Die vormen het oriëntatiepunt van de nieuwe orde, van de Dochters van Liefde. Hun roeping is onopvallend doen wat moet gedaan, helpen waar niemand helpt. Dit is in de geest van de Bergrede, waar Jezus zegt: “Laat je linkerhand niet weten, wat je rechterhand doet, opdat je mildheid in het verborgene gebeurt, en jullie Vader, die in het verborgene ziet, zal het je vergelden” (Matteüs 6, 3-4). Het gaat er niet om veel en grootse dingen te doen, om een manifestatie van goedheid. Wezenlijk voor barmhartigheid is, dat het ongezien, als het ware in het voorbijgaan geschiedt.

Er is nog veel onrecht, onvrijheid en echte armoede in de samenleving, ook in Nederland dat toch tot de rijkste landen van de wereld behoort. Bijna ieder dorp of stad telt een steeds groter aantal mensen dat van de voedselbank afhankelijk is. Maar deze eigentijdse noden lossen we niet op met grote instituten en organisaties die van boven- of buitenaf denken

de problemen te kunnen oplossen. Als we trouw willen blijven aan de spiritualiteit van barmhartigheid, moeten we weer terug naar het begin, toen van de eerste christenen gezegd werd dat er geen armen onder hen waren, omdat zij zorgden voor elkaar. (Handelingen 2, 42-47; 4, 32-36).

Ook nu zie ik hoe mensen voor elkaar zorgen in de familie, in de buurt, in de wijk, op de werkvloer en op scholen. Het valt in het niet bij het grove geweld dat via de media dagelijks bij ons binnenkomt, maar het is er wel en het doortrekt als kruipolie onze samenleving. Ongezien en ongeweten gaat de barmhartigheid zijn gang, ook nu.

Over de auteur

Laetitia Aarnink is geboren in 1935 in St. Isidorushoeve.

Van 1970 tot en met 2010 was zij als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen. Haar aandachtsveld bestreek: Gebed, de Psalmen en het Religieus Leven. Vanaf 1972 tot heden is zij lid van de redactie van het tijdschrift *Speling*.

Zij redigeerde *Verkenningen in de mystiek* (1985) en publiceerde onder meer *Door de Geest bewogen, profetische vrouwen* (2003) en *Speelplaats van de dood* (2007) over het bombardement van Nijmegen op 22 februari 1944. Samen met Kees Waaijman werkte zij aan de uitgave van *Psalmschrift*.

Zij is zuster van de Sociëteit van Jezus, Maria, Jozef (JMJ) en op dit moment provinciaal overste.

¹ HEMERT VAN, G. en NICOLAISEN, D., *Een Veelkleurig Habijt. Kloosters in Nijmegen in de negentiende en de twintigste eeuw*. Grave 1989, 27-28; 38.

² *Ibid.*, 33.

³ KOOTTE, T. en SCHRIEMER, I., *Vrouwen voor het voetlicht. Zusters, martelaressen, poetsengelen & dominees*. Zwolle/Utrecht 2012.

⁴ WAAIJMAN, K., *Gunst en vertedering. Barmhartigheid in het Oude Testament*. In: *Speling* 51 (1999) nr. 1, 52-59.

⁵ MAAS, F., *Meester Eckhart. Van God houden als van niemand. Preken van Eckhart*. Kampen/Averbode 1997, 62-63.

⁶ BONHOEFFER, D., *Navolging*. Amsterdam 1962, 141.

⁷ *Ibid.*, 143.

⁸ WAAIJMAN, K., *Zuster van Liefde zul je heten: De spiritualiteit van Vincentius*. Nijmegen 2000, 43.

⁹ KOLODIEJCHUK, B., *Moeder Teresa. Kom, wees mijn Licht*. Baarn 2008, 201;194.

¹⁰ *Ibid.*, 264.

¹¹ *Ibid.*, 266.

¹² WAAIJMAN, *Zuster van Liefde*, 38.

¹³ *Ibid.*, 39.

¹⁴ *Ibid.*, 28.

¹⁵ In: REVE, G., *Een eigen huis*. Amsterdam 1979.

¹⁶ HENDRIKX, Sj., *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid*. Utrecht 2008.
STEENSEL VAN, H., *Herbestemming van kloosters. Een korte handleiding*. Utrecht 2008.